

Jażdżewska I. 2010, Sakralizacja przestrzeni osiedli blokowych przykład Łodzi i Sankt Petersburga, [w:] I. Jażdżewska (red.) *Osiedla blokowe w strukturze przestrzennej miast, XXIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego s. 151-169*

Iwona Jażdżewska

Uniwersytet Łódzki

iwona.jazdzewska@uni.lodz.pl

SAKRALIZACJA PRZESTRZENI OSIEDLI BLOKOWYCH PRZYKŁAD ŁODZI I SANKT PETERSBURGA

1. WSTĘP

Sakralizacja przestrzeni jest zjawiskiem złożonym i ujmowanym w wielu aspektach. Według R. Matloviča (2000) może ona być prezentowana w dwóch ujęciach, *sensu stricto* oraz *sensu largo*. W pierwszym ujęciu oznacza rozszerzanie się przestrzeni sakralnej przeznaczonej tylko do zaspokajania potrzeb religijnych, w drugim ujęciu oznacza rozwój obszarów o funkcji religijnej. Sakralizacja *sensu stricto* postrzegana jest w przestrzeni geograficznej jako po-wstawanie obiektów kultu religijnego, takich jak: kościoły, cerkwie, synagogi, meczety itd. Sakralizacja *sensu largo* ma większy zakres, gdyż obejmuje również inne obiekty kościelne, m.in.: sale katechetyczne, szkoły różnego szczebla, administrację, wydawnictwa, plebanie, obiekty gospodarcze.

Proces sakralizacji w miastach jest stale obecny, a jego dynamika była zmienna i zależała od wielu czynników, głównie politycznych. Historycy wskazują na okresy, kiedy ulegał on przyspieszeniu i zahamowaniu, a także cofaniu. Spowolnienie, a nawet cofanie się procesu sakralizacji miało również miejsce w XX w. w krajach, które znalazły się pod wpływem doktryny komunistycznej. Pojawiło się ono w Związku Radzieckim, a następnie objęło kraje Europy Środkowo-Wschodniej, które były pod wpływem Rosji radzieckiej po II wojnie światowej. W zależności od warunków politycznych w poszczególnych krajach tzw. demokracji ludowej proces sakralizacji w latach 1945–2010 miał różne tempo dynamiki.

Jednym z pierwszych krajów socjalistycznych, w którym proces sakralizacji nabrał przyspieszenia była Polska, gdzie po strajkach robotników w 1980 r. i kolejnych wizytach papieża Jana Pawła II władze partyjne zgodziły się na budowę większej liczby obiektów sakralnych. W innych krajach socjalistycznych proces ten nastąpił dopiero po 1989 r., czyli po zmianach ich ustroju po-litycznego. Proces sakralizacji był widoczny głównie w miastach postsocjalistycznych¹, szczególnie na obszarach osiedli blokowych wybudowanych po roku 1945 (Jażdżewska, Nau 2000; Matlovič 2000; Matlovič, Ira, Sýkora, Szczyrba 2001).

Osiedla blokowe, tak liczne w miastach Związku Radzieckiego oraz w pozostałych krajach będących pod jego politycznym wpływem, powstały według podobnych koncepcji urbanistycznych, mają podobne układy przestrzenne i formy zabudowy oraz zagospodarowanie, gdyż ich projektanci „czerpali wzorce” z Kraju Rad. Według M. Pirveli (2000, s. 18), „specyfika socrealistycznej koncepcji urbanistycznej polegała na świadomej manipulacji procesami urbanistycznymi, procesami industrializacji oraz formą urbanistyczną – co było zgodne z Manifestem Komunistycznym – w celu stworzenia socjalistycznego państwa z nierozwarstwowym społeczeństwem”. Urbaniści projektowali nowe miasta i osiedla blokowe w istniejących już miastach, w których musieli uwzględnić dyrektywy zgodne z ideologią komunistyczną. Organizowali oni przestrzeń, która m.in. pozwalała kształtować zwyczaje społeczne według tej ideologii (Pirveli 2000). Z jednej strony zaprojektowano szereg usług podstawowych, które powinny się znaleźć w przestrzeni miasta lub osiedla, takie jak placówki oświatowe (żłobek, przedszkole, szkoły, biblioteki), sklepy, rejonowe przychodnie zdrowia, administracja osiedla. Z drugiej strony jednym z warunków, jakie musiały spełniać plany zagospodarowania było nieuwzględnienie potrzeb religijnych przyszłych mieszkańców. Z tego powodu w projektach urbanistycznych planowanych na kilka lub kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców nie brano pod uwagę obiektów kultu religijnego, a w konsekwencji w większości osiedli blokowych w miastach państw bloku socjalistycznych nie budowano obiektów sakralnych². Autorka nie zna przypadku, aby w planach budowy osiedla blokowego w tym okresie, przewidziano obiekty sakralne. Jednak zdarzało się, że na obszarze budowanego osiedla, np. na terenach inkorporowanych istniał już wcześniej wiejski kościół, który pozostawiano (np. Retkinia w Łodzi).

Budowę kościołów w krajach socjalistycznych, w tym i w Polsce, regulowało antyreligijne ustawodawstwo³, wzorowane na radzieckim. W Polsce utworzono – specjalnie do kontrolowania związków wyznaniowych – Urzędy do Spraw Wyznań⁴ oraz specjalne wydziały Służb Bezpieczeństwa, które represjonowały Kościoły w

¹ Praga, Bratysława, Olomuniec, Preszow, Łódź, Kraków omówione zostały w cytowanej li-teraturze.

² Jedno z pierwszych osiedli blokowych zaprojektowanych przez Tony Garniera i wybudowanych na początku XX w. w Lyonie posiadało najważniejsze funkcje usługowe dla mieszkań-ców, ale nie było wśród nich funkcji sakralnych. Nie jest to więc *novum* w Europie, choć przykład ten nie może być utożsamiany z całą ideologią i koncepcją miasta socjalistycznego, która osiągnęła tak szeroki zakres przestrzenny.

³ Antyreligijne ustawodawstwo i stosunek władz PRL do budownictwa sakralnego zostało szeroko omówione m.in. w ważnych pracach: ks. W. Skworca (1994–1995), ks. H. Misztala (1997), R. Gryza (2007).

⁴ Jednym z pierwszych dokumentów UdsW był Okólnik nr 3 z marca 1957 r., w którym zna-lazły się zapisy dotyczące reglamentacji zezwoleń na budownictwo kościelne i sakralne (Otto 2011).

Polsce. Wydawały one lub odmawiały zgody na wszystkie kościelne projekty budowlane. Urząd ten funkcjonował w ramach prezydów rad narodowych oraz współpracował z Milicją Obywatelską i Służbą Bezpieczeństwa. Od tej pory władze kościelne musiały uzyskać zgodę tego organu na wszelką działalność budowlaną. Jak pisze H. Misztal (1997), urząd ten wykroczył poza swoje uprawnienia. Polityka rządu PRL w stosunku do Kościoła wyrażała się w uchwale nr 175 Prezesa Rady Ministrów z 8 IX 1960 r. oraz w instrukcji Wydziału do Spraw Wyznań z 13 XII 1960 r., w której czytamy m.in. o „niedopuszczeniu do powstawania nowych placówek duszpasterskich, ograniczeniu kultu publicznego, zakazach budownictwa sakralnego i kościelnego, obsadzie stanowisk osobami lojalnymi wobec rządu, naciskach podatkowych, nakładaniu wysokich czynszów i ich natychmiastowej egzekucji, przejmowaniu nieruchomości kościelnych na rzecz państwa. Instrukcja stwierdza na zakończenie, że decyzji takich nie da się uzasadnić przepisami prawa i należy je pozostawić bez uzasadnienia” (Misztal 1997, s. 204).

Wobec stwierdzenia takich trudności, a niekiedy represji w stosunku do Kościołów różnych wyznań, warto zadać pytanie – jak wyglądała sakralizacja miast i osiedli blokowych w państwach bloku socjalistycznego? Badania takie można podjąć w ujęciu przestrzennym i czasowym. Powinny one uwzględniać warunki polityczne, prawne, morfologii miasta, kształtu architektonicznego nowych obiektów kultu religijnego, podziału administracyjnego różnych wyznań.

Studia przypadku poszczególnych osiedli, miast, regionów pozwolą na sformułowanie szerszych wniosków. W pracy skupiono uwagę na sakralizacji *sensu stricto* na przykładzie Kościoła katolickiego w Polsce, w której – jak wspomniano – proces ten rozpoczął się najwcześniej w porównaniu z innymi państwami tzw. demokracji ludowej. Jako przykład tego procesu wskazano kilka osiedli w Łodzi. Na przykładzie Kościoła prawosławnego na jednym z osiedli w St. Petersburgu starano się wykazać, że proces ten jest w Rosji opóźniony.

2. SAKRALIZACJA OSIEDLI BLOKOWYCH W ŁODZI NA PRZYKŁADZIE KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Proces sakralizacji osiedli blokowych po roku 1945 w Łodzi nie następował wraz z ich pojawieniem się w przestrzeni miasta. Wynikało to z dwóch powodów: sytuacji politycznej oraz aspektów przestrzennych. Pierwsze niewielkie osiedla blokowe powstałe po II wojnie światowej budowano w Łodzi w pobliżu centrum miasta, na obszarach położonych wewnątrz kolei obwodowej, gdzie nie było potrzeby budowy kościołów. Obiekty sakralne w Łodzi nie były bowiem prawie zniszczone w okresie okupacji hitlerowskiej. Ponadto w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu Łodzi spod okupacji hitlerowskiej (19 stycznia 1945 r.) następowało przekazywanie sakralnych obiektów niekatolickich innym instytucjom, w tym również związkom

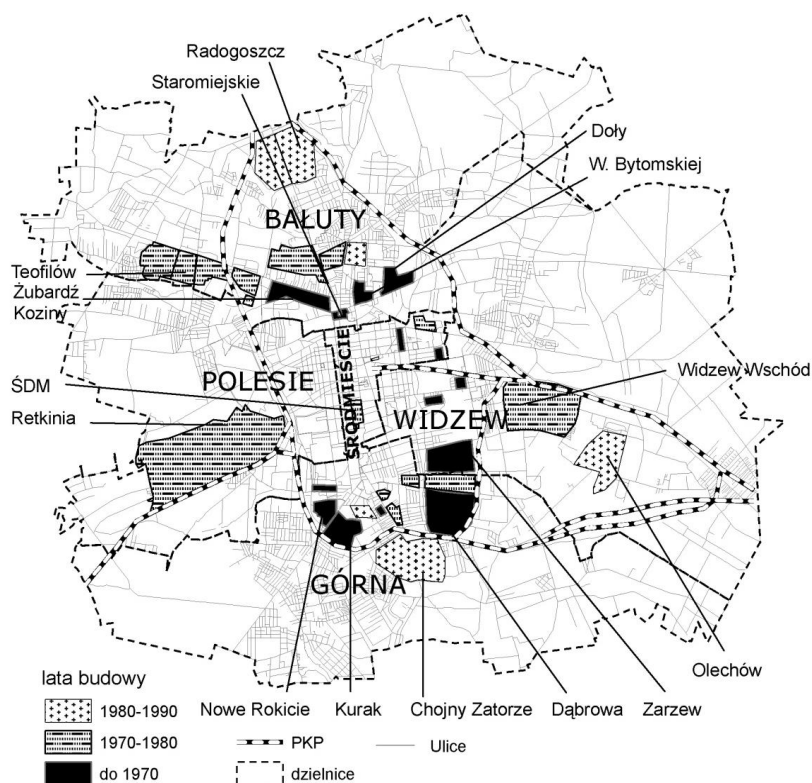
wyznaniowym⁵. W latach 1950–1960 nowe władze wyraziły też zgodę na dokończenie budo-wy kościołów rzymskokatolickich, których realizację rozpoczęto lub zaplanowano przed II wojną światową⁶. Pozwolenie na dokończenie budowy tych świątyń w tym trudnym stalinowskim okresie należy tłumaczyć obowiązują-cym do 1957 r. prawem, a konkretnie rozporządzeniem Prezydenta RP z 16 II 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli, w którym budownictwo kościelne było jednym spośród gmachów użyteczności publicznej (Misz-tal 1997).

Po 1956 r. w łódzkich dzielnicach – na Bałutach, Dołach, Kozinach, Żubardziu, Chojnach, Nowym Rokiciu, Kuraku, Dąbrowie i Zarzewie, powstawały kolejne nowe osiedla mieszkaniowe (rys. 1). Ich mieszkańcy zostali włączeni do istniejących na tym obszarze parafii, które nie były przygotowane na tak dużą liczbę wiernych. Kuria Biskupia w Łodzi bezskutecznie starała się w 1968 r. o erygowanie parafii w tych miejscach⁷ oraz o budowę kościołów parafialnych w osiedlach Dąbrowa Zachodnia, Teofilów. W odpowiedzi na te zabiegi Wydział do Spraw Wyznań PRN w Łodzi odmówił budowy kościołów w osiedlach mieszkaniowych: „W planie zabudowy przestrzennej osiedla Dąbrowa Zachodnia nie zaplanowano działki na lokalizację kościoła parafialnego. Cały teren jest przeznaczony pod budownictwo mieszkaniowe i użytkowe, które ze względu na zapotrzebowanie społeczne – winno uzyskać priorytet w planach zagospodarowania osiedla. Przy ciągłej modernizacji taboru komunikacyjnego i systematycznego zwiększania jego ilości – sprawa uczęszczania mieszkańców Dąbrowy do pobliskich kościołów w celu zaspokajania swoich potrzeb religijnych – nie nasuwa poważniejszych trudności”. W latach 1960–1970 nie powstał ani jeden kościół, choć liczba mieszkańców – mimo blokady meldunkowej w Łodzi – zwiększała się każdego roku. Miasto na przełomie dekady 1960–1970 przekroczyło 700 tys. mieszkańców.

⁵ Najwięcej obiektów sakralnych w Łodzi stracił Kościół ewangelicko-augsburski (pięć) oraz baptyści (trzy). Podobna sytuacja miała miejsce w innych miastach, np. w Poznaniu ewange-licy stracili na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego sześć świątyń (Otto 2011).

⁶ W Łodzi takich obiektów było kilka, m.in. to kościoły przy ul. św. Antoniego 4, przy ul. Zgierskiej 123, w Rudzie Pabianickiej przy ul. Farnej 12, przy ul. św. Teresy 6. Ostatni kościół św. Teresy od Dzieciątka Jezus i św. Jana Bosko wzniesiono w latach 1950–1963 przy ul. Nowotki 123 (obecnie ul. Pomorska), w parafii erygowanej jeszcze w 1927 r.

⁷APL, Pismo Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Rady Narodowej w Łodzi do Kurii Bis-kupiej Diecezji Łódzkiej z dnia 27 V 1968 r.

Rys. 1. Największe osiedla blokowe w Łodzi budowane w latach 1950–1990

Źródło: opracowanie własne

W końcu okresu gomułkowskiego podjęto budowę osiedla Teofilów, które składać się miało z kilku budowanych wzdłuż ulic Lutomierskiej i Aleksandrowskiej mniejszych osiedli. Pasma to zaczynało się od Starego Miasta, biegło dalej przez Żubardź, Koziny, osiedle Wielkopolska do kolei obwodowej, przecinając ją w kierunku Aleksandra Łódzkiego. Powstały tutaj osiedla imienia: W.S. Reymonta, S. Żeromskiego, M. Konopnickiej (rys. 1). Mimo trudności dostęp do kościołów parafialnych w najstarszych osiedlach blokowych w Łodzi był znacznie łatwiejszy aniżeli w osiedlach mieszkaniowych budowanych w latach następnych (po 1970 r.), które powstawały na zewnątrz linii kolei obwodowej. Planowane na kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców osiedla nie posiadały działki przeznaczonej na obiekty sakralne. Na prośbę Kościoła skierowaną do władz miasta o pozwolenie na budowę świątyni w nowo powstającym osiedlu, otrzymywano decyzję odmowną, podobną w treści do takiej, w której odmówiono budowy świątyni na osiedlu Dąbrowa. „Osiedle Teofilów – w swych planach nie przewidywało lokalizacji i budowy nowego kościoła parafialnego. Tereny pod osiedle przeznaczone były jedynie na budynki mieszkalne i

obiekty usługowe – niezbędne w każdym nowo powstającym skupisku mieszkańców. W związku z tymi planami przed rozpoczęciem zabudowy napowierzchniowej cały teren został uprzednio uzbrojony według zatwierdzonych projektów urbanistycznych. W pełnym zrozumieniu trudności mieszkaniowych w naszym mieście – Prezydium Rady Narodowej jest zmuszone w pierwszym rzędzie realizować najistotniejsze postulaty społeczeństwa i wszystkie dostępne środki finansowe i materiałowe przeznaczyć na ten cel. Osiedle Teofilów usytuowane jest w pobliżu trzech kościołów parafialnych i dojazd do nich – przy stale polepszającej się sytuacji komunikacyjnej – nie powinien stać na przeszkodzie mieszkańcom osiedla w wykonywaniu praktyk religijnych”⁸.

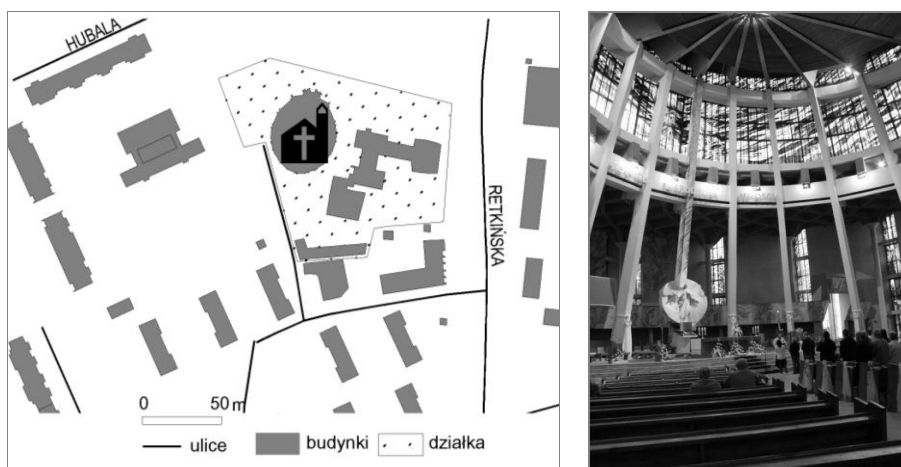
Rys. 2. Kościół pw. Matki Boskiej Bolesnej w osiedlu Teofilów w Łodzi

Źródło: opracowanie własne

Po 15 latach starań Kurii Biskupiej uzyskano w 1972 r. pierwszą zgodę na budowę nowego kościoła pw. Matki Boskiej Bolesnej (według projektu arch. L. Łukoś i L. Mackiewicz) na obszarze osiedla Teofilów (rys. 2). Był to jedyny nowy kościół wybudowany w okresie PRL w tzw. okresie gierkowskim (1970–1980).

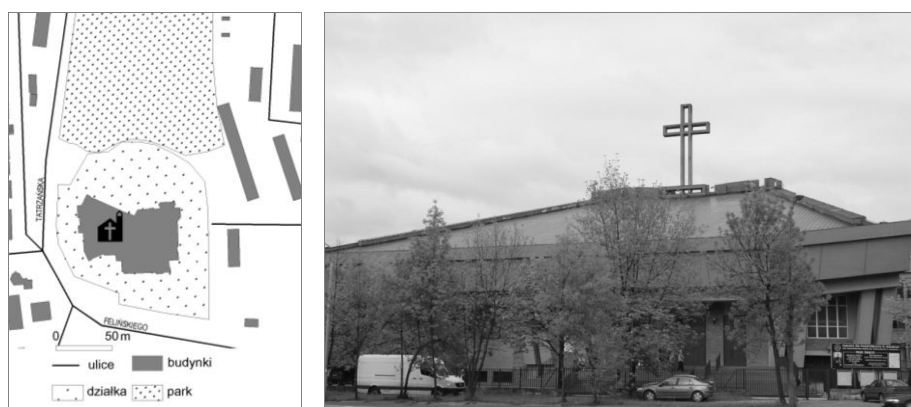
Projektowane na południe od Teofilowa osiedle Retkinia było docelowo przewidziane dla blisko 80 tys. mieszkańców. Również i w tym przypadku nie planowano budowy żadnego obiektu sakralnego. Funkcjonował tam wiejski kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Jezusowego w przyłączonej do Łodzi wsi Retkinia. Pod koniec lat 70. władze kościelne uzyskały wreszcie zgodę na przebudowę tego kościoła (według projektu arch. M. Sordyla) (rys. 3). Ze starego wiejskiego kościoła we wsi Retkinia pozostawiono jedynie część frontową, zaadaptowano jego wieżę i znacznie go rozbudowano. Obecnie ma kształt eliptyczny, jest dwukondygnacyjny i obsługuje około 24 tys. parafian.

⁸ Tamże, Pismo Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Rady Narodowej w Łodzi do Kurii Biskupiej Diecezji Łódzkiej z dnia 27 maja 1968 r.

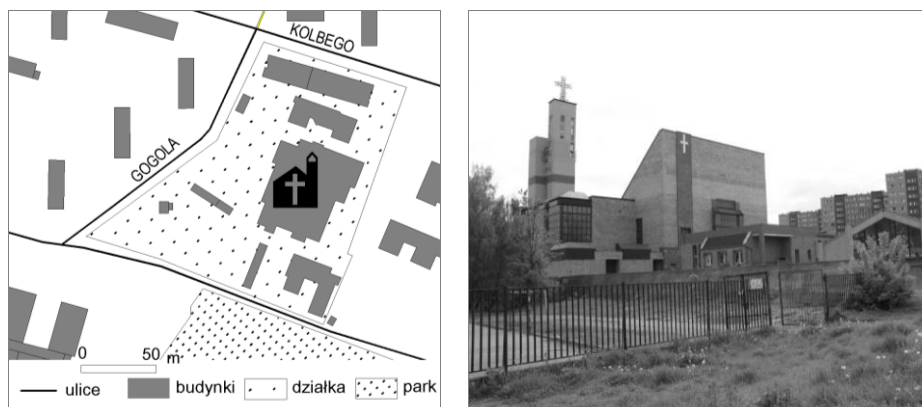
Rys. 3. Przebudowany kościół pw. Najświętszego Serca Jezusowego w osiedlu Retkinia w Łodzi
Źródło: opracowanie własne

Niestety, sytuacja w pozostałych nowych łódzkich osiedlach mieszkaniowych, np. na Dąbrowie (liczącej blisko 40 tys. mieszkańców), na Widzewie Wschodzie (ok. 50 tys.) nie uległa zmianie. Na terenie żadnego z nich nie było i nie przewidywano nowych obiektów sakralnych, a ich mieszkańcy zostali włączeni do istniejących sąsiadujących z nimi parafii (Jażdżewska 2000). Pierwsze pozwolenia na budowę miały miejsce w czasie znacznych restrykcji wobec Kościoła, kiedy nie było perspektyw na normalizację stosunków państwo–Kościół. Zapewne z tego powodu nowe obiekty budowane na początku lat 80. wyróżniały się znaczną powierzchnią i kubaturą, by mogły pomieścić większą liczbę wiernych.

Rys. 4. Kościół pw. Maksymiliana Kolbego w osiedlu Dąbrowa

przy ulicy Tatrzańskiej 111 w Łodzi
Źródło: opracowanie własne

Rys. 5. Kościół pw. Matki Boskiej Jasnogórskiej w osiedlu Widzew Wschód w Łodzi
Źródło: opracowanie własne

Widoczne zmiany w stosunku władz rządowych do budowy obiektów sakralnych pojawiły się po 1981 r., kiedy po 27 latach starań, w styczniu 1981 r., Prezydent m. Łodzi wydał zgodę na budowę kościoła pw. św. Maksymiliana Kolbego (według planów arch. W. Millo) w jednym z najstarszych osiedli mieszkaniowych, Dąbrowie (rys. 1). Natychmiast przystąpiono do budowy niskiego, ale o dużej powierzchni i kubaturze obiektu (rys. 4). W tym samym roku rozpoczęto budowę kościoła pw. Matki Boskiej Jasnogórskiej (według planów arch. S. Kuryłowicza i W. Szczerby) w innym dużym osiedlu mieszkaniowym – Widzewie Wschodzie (rys. 5). Były to osiedla liczące kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców, na obszarze których nie znajdował się wcześniej żaden obiekt sakralny. W następnych latach wydano kolejne zgody na budowę trzech kościołów w osiedlach blokowych (Teofilów, Retkinia i Rado-goszcz) i dwóch na przedmieściach miasta (tab. 1). Wszystkie pozwolenia zawierały również zgodę na erygowanie parafii w tych osiedlach przez biskupa J. Rozwadowskiego.

T a b e l a 1. Kościoły katolickie wybudowane w Łodzi w latach 1945–2010
(w obecnych granicach miasta)

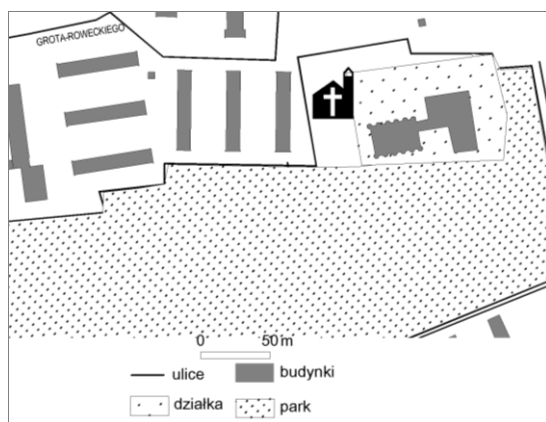
Lata	Liczba kościo- łów	Typ zabudowy	Uwagi
1945–1949	4	kamienice, zabudowa śródmiejska	zgoda uzyskana przed 1939 r.
1950–1959	1	mieszana blokowa i kamienice	zgoda uzyskana przed 1939 r.
1960–1969	0	–	–
1970–1979	3	blokowe	w tym 2 to przebudowa

			starych kościołów
1980–1989	8	10 osiedli blokowych, 2 osiedla domów jednorodzinnych	
1989–2010	26	7 osiedli blokowych, 2 w zabudowie śródmiejskiej, 2 osiedla domów jednorodzinnych	w tym 3 kaplice
Razem	42	x	

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł Kurii Biskupiej.

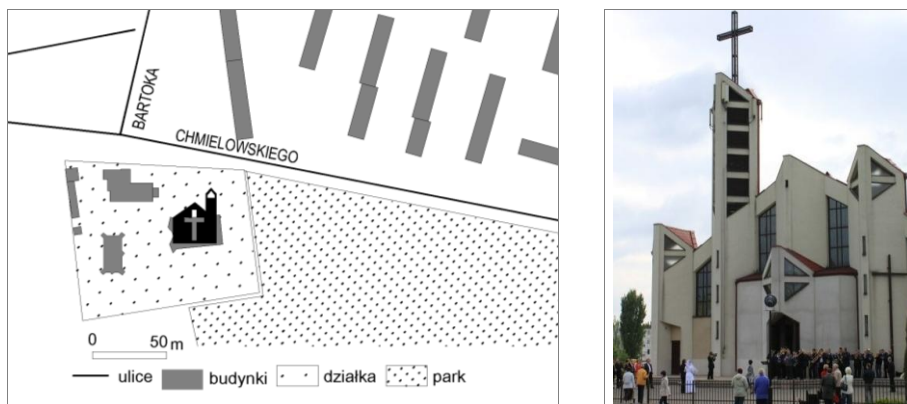
W budowę obiektów sakralnych w osiedlach blokowych włączeni zostali mieszkańcy – parafianie. Pomagali oni zarówno przy zbieraniu funduszy na budowę, jak i osobiście wykonywali niektóre prace. W wyniku ich zaangażowania powstały nowe społeczności lokalne identyfikujące się ze swoją parafią i działające na jej rzecz nie tylko podczas budowy, ale również podczas świąt religijnych.

Jak wspomniano wcześniej, w okresie PRL-u na obszarze osiedli blokowych nie było w planach budowy obiektów sakralnych i trudno było znaleźć działkę pod taką inwestycję. Z tego powodu anektowano tereny niezabudowane, często przeznaczone na tereny rekreacyjne dla mieszkańców. Można wskazać w Łodzi kilka przykładów, gdzie po 1981 r. uszczuplono powierzchnię terenów zielonych kosztem budowy kościołów katolickich, np. osiedla: Dąbrowa (rys. 4), Zarzew (rys. 6), Widzew Wschód (rys. 7) Czerwony Rynek. W kilku przypadkach (os. Żubardź, Widzew Wschód) działkę przeznaczoną pod te obiekty wygospodarowano w pobliżu terenów zielonych i obiektów szkolnych.

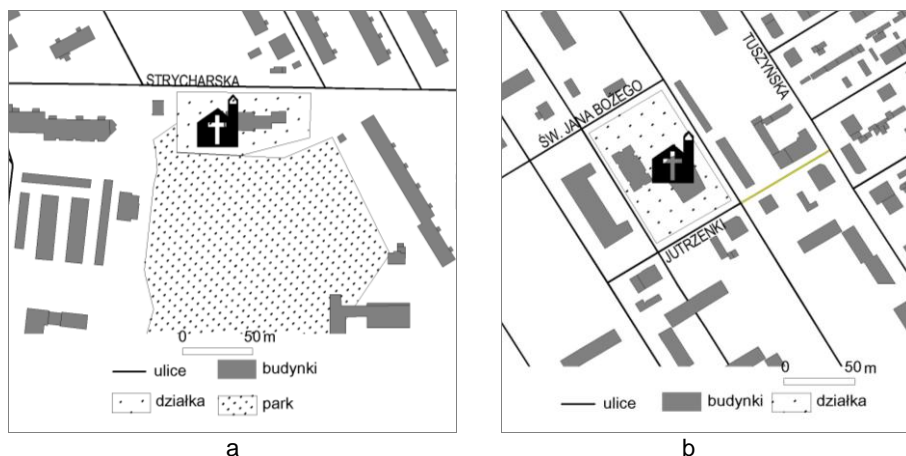
Rys. 6. Kościół pw. Trójcy Przenajświętszej w osiedlu Zarzew w Łodzi

Źródło: opracowanie własne

Rys. 7. Kościół pw. św. Alberta Chmielowskiego w osiedlu Widzew Wschód w Łodzi
Źródło: opracowanie własne

Lokalizacja kościołów powinna uwzględniać liczbę mieszkańców poszczególnych osiedli i dostępność komunikacyjną. Nie zawsze istniała możliwość znalezienia większej i odpowiednio położonej działki na cele budowy obiektów sakralnych. Niektóre kościoły na Teofilowie, Chojnach Zatorzu i Radogoszcu budowano wewnątrz osiedla, między blokami, lub na jego skraju (rys. 8). Wewnątrz osiedli pozostały również wiejskie kościoły na Retkini i Radogoszcu, które gruntownie przebudowano, znacznie je powiększając (rys. 3). Większość z nich stanowi pewne urozmaicenie architektoniczne monotonnego krajobrazu osiedli blokowych, a niektóre jego dominantę (rys. 9).

Rys. 8. Lokalizacje kościołów: a – w osiedlu Czerwony Rynek, b – w osiedlu Chojny Zatorze
Źródło: opracowanie własne

Rys. 9. Kościół pw. Chrystusa Króla w osiedlu Retkinia

Źródło: opracowanie własne

Podobne skutki (zmiany w morfologii, fizjonomii) budowy nowych obiektów sakralnych w osiedlach blokowych można zaobserwować w innych polskich miastach.

3. SAKRALIZACJA OSIEDLA VESELY POSELOK W SANKT PETERSBURGU NA PRZYKŁADZIE KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO

Sakralizacja osiedli blokowych występowała nie tylko w Polsce, również w innych krajach postsocjalistycznych oraz w Rosji. Jako przykład analizy tego zjawiska posłuży jedno z osiedli blokowych w St. Petersburgu.

Sankt Petersburg, drugie co do wielkości miasto w Rosji, powstało 1703 r. jako wyraz dążeń ówczesnego cara Piotra I do otwarcia Rosji na świat, a szczególnie na zachodnią cywilizację europejską.

Układ przestrzenny tej części miasta, która powstała w pierwszych wiekach jego istnienia zachwyca swoją kompozycją a liczne obiekty sakralne są jego ozdobą. Jednak Sankt Petersburg ma dzisiaj jeszcze drugie oblicze, które ukształtowało się po roku 1917 pod wpływem komunistycznej ideologii radzieckiej. Już sama zmiana jego nazwy na Leningrad, która funkcjonowała w latach 1926–1991, mówiła o charakterze, jaki chcieli narzucić miastu ówczesni jego władarze i komunistyczne władze kraju. Z tego powodu na obszarze Sankt Petersburga można wskazać niemal wszystkie trendy architektoniczne i urbanistyczne, jakie powstały w Rosji radzieckiej.

Interesujące wydaje się więc poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: czy osiedla blokowe wybudowane w tym mieście podlegają procesom sakralizacji podobnym do tych, jakie mają miejsce w Polsce? Odpowiedzi na to pytanie autorka poszukiwała podczas badań terenowych prowadzonych w lipcu 2010 r. w Sankt Petersburgu w jednym z osiedli blokowych – Vesely Poselok.

Osiedle blokowe Vesely Poselok jest częścią większej jednostki administracyjnej Newski Dystrykt, liczącej ok. 450 tys. mieszkańców. Jest ono położone w południowo-wschodniej części Petersburga na prawym brzegu Newy, a zamieszkuje w nim około 250 tys. osób. Głównymi arteriami komunikacyjnymi są ulice: Dybienki, Bolszewików, Nowoselow. Wokół niego znajdują się obszary przemysłowe i magazynowe i jest ono połączone z resztą miasta siecią petersburskiego metra (dwie stacje metra), trolejbusów i autobusów. Pierwsze budynki mieszkalne typu blokowego zaczęto budować w latach 1960–1970. Były to znane również w innych krajach bloku socjalistycznego tzw. „chruszczowki”. W następnych dekadach wznoszono budynki z wielkiej płyty. Specyfiką tego osiedla są również szerokie główne ulice i wysokie, liczące ok. 10 pięter, zabudowania, które są wyjątkowo długie (liczą po kilkanaście klatek schodowych). Obecnie na terenie osiedla nadal budowane są okazałe bloki o nowoczesnej architekturze, które powstają na nielicznych wolnych od zabudowy przestrzeniach, powodujące ich znaczne zagęszczenie. Prawie do końca XX w. nie było na tym obszarze obiektów sakralnych, co nie oznacza, że nie były one potrzebne mieszkańcom. Kiedy pojawiła się możliwość praktyk religijnych bardzo wielu mieszkańców tego osiedla chciało z niej skorzystać. Kolejka wiernych czekających na mrozie po święconą wodę przed świątami prawosławnymi Bożego Narodzenia była kilkudziesięciometrowa (rys. 10) i podobne kolejki stały po komunii podczas innych większych świąt kościelnych obrządku wschodniego.

Rys. 10. Kolejka po święconą wodę – osiedle Vesely poselok w Sankt Petersburgu w 2005 r.

Ź r ó d ł o: fotografia autorki z wystawy poświęconej 10-leciu budowy cerkwi

Pierwsze cerkwie w osiedlu Vesely Poselok powstawały z inicjatywy mieszkańców i były przez nich wznoszone dosłownie własnymi rękami. Na cerkiew pw. Aleksandra Swirskowo zaadaptowano zabudowania po magazynach i hali remontowej. Budynki te wykorzystywane były do celów sakralnych od momentu rozpoczęcia budowy (rys. 11).

Pierwsza drewniana kaplica prawosławna, tzw. czasownia, powstała pod koniec lat 90 XX w. Początkowo miała małą powierzchnię i była bardzo skromna w wyrazie architektonicznym (rys. 12), a obecnie wybudowano obok niej o dużej powierzchni i kubaturze cerkiew pw. Narodzenia Chrystusa (rys. 13).

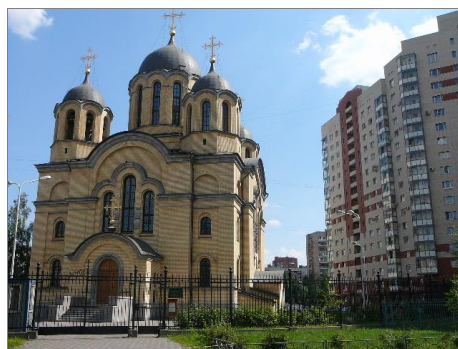
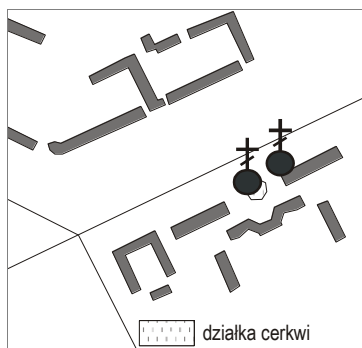
Rys. 11. Budowa cerkwi pw. Aleksandra Swirskowo w osiedlu Vesely Poselok w Sankt Petersburgu w 2000 r.

Ź r ó d ł o: fotografia autorki z wystawy poświęconej 10-leciu budowy cerkwi

Rys. 12. Kaplica cerkiewna – tzw. czasownia, pw. Ikony Matki Boskiej w osiedlu Vesely Poselok w Sankt Petersburgu

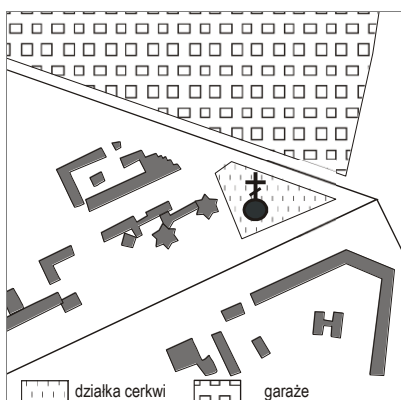
Ź r ó d ł o: fotografia autorki

Rys. 13. Cerkiew pw. Narodzenia Chrystusa w osiedlu Vesely Poselok w Sankt Petersburgu

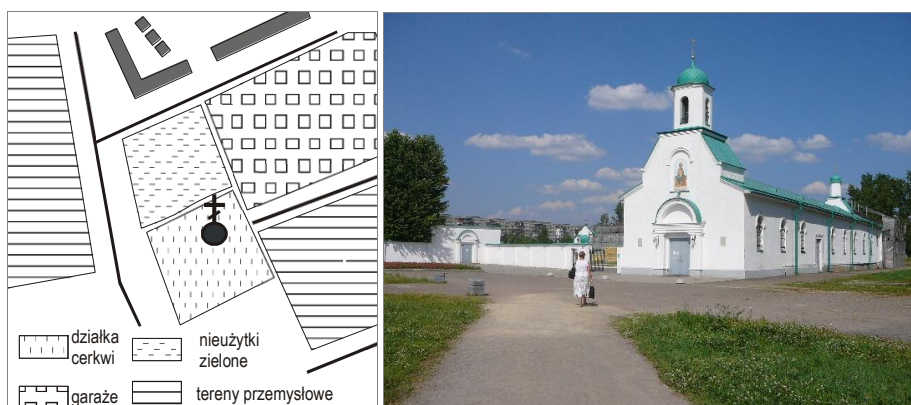
Źródło: opracowanie własne

Kolejne świątynie budowane na omawianym osiedlu miały już bogatą architekturę, były dużo większe i wyższe. W ich budowę zaangażowane były profesjonalne firmy budowlane, a nie mieszkańcy.

Rys. 14. Cerkiew pw. Iwerskiej Ikony Matki Boskiej w osiedlu Vesely Poselok w Sankt Petersburgu

Źródło: opracowanie własne

Rys. 15. Cerkiew pw. Aleksandra Swirskowo w osiedlu Vesely Poselok w Sankt Petersburgu
Źródło: opracowanie własne

Lokalizację cerkwi budowanych w osiedlu Vesely Poselok w Sankt Petersburgu na przełomie XX i XXI w. były podobne. Cerkwie sytuowano w pobliżu ulic o dość dużym natężeniu ruchu, na terenach nieużytków – położonych na skraju osiedla lub kwartału, blisko ciągów komunikacyjnych, słabo zadrzewionych i bardzo zaniedbanych. Niekiedy znajdowały się pomiędzy kompleksem garaży a zabudową mieszkaniową (rys. 14 i 15) lub na nieużytkach pomiędzy dwoma większymi kompleksami bloków (rys. 16).

Cechą charakterystyczną terenów zielonych w osiedlach blokowych Sankt Petersburga jest ogólne zaniedbanie, w przeciwieństwie do zadbanej zabytkowych parków w centrum miasta (na uwagę zwracają jedynie ładnie zaaranżowane tereny ogródków zabaw dla dzieci). Na zewnątrz osiedli zaprojektowano obszary przeznaczone na garaże dla kilkuset samochodów.

Rys. 16. Cerkiew w budowie w osiedlu Vesely Poselok w Sankt Petersburgu

Źródło: opracowanie własne

W jednym przypadku cerkiew została „wciśnięta” między zabudowę mieszkaniową a jedną z większych ulic przelotowych osiedla (rys. 13), która powstała obok jednej z małych drewnianych kaplic, tzw. czasowni. Z powodu takiego położenia zajmuje ona najmniejszą działkę ze wszystkich przedstawianych wcześniej.

Każda z prezentowanych cerkwi jest inna; różnią się stylem architektonicznym, wielkością, kształtem bryły i są zbudowane z różnych materiałów. Wszystkie mają jedną wspólną z pozostałymi petersburskimi cerkwiemi cechę – nie nawiązują do architektury typowych, z charakterystycznymi ozdobnymi dużymi „cebulami”, rosyjskich cerkwi z centralnej Rosji.

Jak wspomniano wcześniej osiedle Vesely Poselok liczyło około 250 tys. mieszkańców, którzy mieli w 2010 r. do swojej dyspozycji trzy cerkwie (czwarta była budowie), oraz dwie kaplice (w tym jedna szpitalna). Czy zaspakajają one ich potrzeby religijne? Trudno odpowiedzieć na to pytanie, bez znajomości poziomu ich religijności. Jednak porównując proces sakralizacji w polskich osiedlach blokowych z osiedlami rosyjskimi można przy-puszczać, że będzie się on nasilał i z biegiem czasu będą powstawały nowe obiekty również w rosyjskich osiedlach blokowych.

4. WNIOSKI

Proces sakralizacji osiedli blokowych w miastach Europy Wschodniej i Centralnej będących pod wpływem ustroju komunistycznego, przebiegał w innym czasie i w różnym tempie. Najwcześniej – w latach 70. XX w. – rozpoczął się w Polsce. W pozostałych krajach postsocjalistycznych cezurą czasową był upadek muru berlińskiego i zmiany ustrojowe w poszczególnych krajach. Wówczas wydawano pierwsze decyzje na budownictwo sakralne w osiedlach blokowych. W Rosji, z której dawniej przychodziły do sąsiednich krajów dyrektywy ideologii komunistycznej, proces sakralizacji osiedli blokowych rozpoczął się najpóźniej, tj. pod koniec lat 90. XX w. Można więc stwierdzić, że w większości osiedli blokowych w krajach tzw. demokracji ludowej proces ten się wprawdzie rozpoczął, lecz jest w różnych stadiach – od rozpoczętych pierwszych budów w Rosji po osiągnięty etap stagnacji budownictwa kościelnego w Polsce.

Proces sakralizacji osiedli blokowych miast polskich przebiegał, w dużym uproszczeniu, w następujących etapach:

1) do 1957 r. budowa kościołów, które uzyskały zezwolenie przed II wojną światową, (obowiązywało rozporządzenie Prezydenta RP z 16 II 1928 r); ich lokalizacja była zatwierdzona przed 1939 r. i, niekiedy sytuowane były w pobliżu budowanych osiedli blokowych;

2) od roku 1957 obowiązywało nowe ustawodawstwo, w tym okólnik nr 3 UdsW, praktycznie uniemożliwiający budowę kościołów w osiedlach;

3) w roku 1967 – w okresie sprawowania władzy przez W. Gomułkę – została wydana zgoda na budowę pierwszej świątyni w Nowej Hucie w osiedlu Bieńczyce;

4) po roku 1970, za E. Gierka, wydano pierwsze pojedyncze zgody na budownictwo skarlane w osiedlach blokowych w polskich miastach, np. jedną dla Łodzi (osiedle Teofilów), dwie dla Poznania (osiedla Rataj i Winogrody), jedną dla Nowej Huty (osiedle Mistrzejowice);

5) rok 1981 uznano za „koniec bitwy o kościoły” (Wróbel 2005), a budownictwo sakralne objęło Zarządzenie Prezesa Rady Ministrów nr 43, wobec czego przestał obowiązywać okólnik nr 3 (Skworec 1994–1995);

6) po roku 1981 – proces sakralizacji osiedli blokowych nabrał niesłychanego przyspieszenia i liczba zezwoleń na budowę kościołów gwałtownie wzrosła;

7) po roku 1989, w którym nastąpiły zmiany ustrojowe w Polsce – przez kolejne 20 lat – proces sakralizacji nie ustał, budowane są licznie kolejne kościoły w osiedlach blokowych;

8) początek XXI w. – stabilizacja i stagnacja budownictwa sakralnego w osiedlach blokowych.

Z przedstawionej analizy wynika, że na koniec pierwszej dekady XXI w. w Polsce proces sakralizacji osiedli blokowych przechodzi w okres stagnacji, gdyż Kościół katolicki dokonał już podziału osiedli na nowe parafie i dekanaty, a większość nowych parafii zakończyła budowę budynków kościelnych, parafialnych itd. W chwili obecnej trwa proces sakralizacji w *sensie largo*, gdyż w osiedlach blokowych powstają inne placówki kościelne, takie jak: plebanie, przedszkola, szkoły różnych szczebli, placówki służby zdrowia i inne. Z kolei w tym samym czasie w Rosji proces sakralizacji osiedli blokowych jest w fazie przyspieszenia, cerkwie są w różnych stadiach budowy i można przypuszczać, że powstaną kolejne.

Na podstawie przytoczonych przykładów z polski i Rosji można podjąć próbę wskazania skutków procesu sakralizacji osiedli blokowych w krajach postsocjalistycznych. Są to:

- zmiany w morfologii osiedla, np. wydzielanie nowych działek kosztem przestrzeni publicznej, w tym zieleni miejskiej;
- zmiany w fizjonomii osiedla; zabudowania kościelne różnią się znacząco pod względem architektonicznym od otaczających je budynków mieszkalnych;
- podobna lokalizacja, często na obrzeżach osiedli, w pobliżu ważniejszych ulic;
- pojawienie się nowych symboli i dominant w krajobrazie osiedla – wieże i zabudowania kościelne są widoczne z daleka;
- postępujący proces sakralizacji *sensu largo*;
- powstanie nowych społeczności lokalnych, których działalność ogniskuje się wokół kościoła;
- pojawienie się w przestrzeni osiedla wydarzeń kościelnych zarówno religijnych jak i kulturalnych;

Proces sakralizacji przestrzeni miejskiej, w tym osiedli blokowych, ma różne wymiary: przestrzenny, architektoniczny, społeczny. Każdy z nich powinien być przedmiotem dalszych analiz, a także badań porównawczych, co pozwoli na określenie skali i dynamiki tego zjawiska w różnych regionach.

BIBLIOGRAFIA

- Gryz R. 2007, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.
- Jażdżewska I., Nau I., 2000, *Przestrzeń sakralna Łodzi w latach 1945–1999*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Miasto postsocjalistyczne. Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, ŁTN, Łódź, s. 129–138.
- Jażdżewska I., 2000, *Zmiany administracyjne kościoła katolickiego po roku 1989*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Miasto postsocjalistyczne. Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, cz. II, XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, ŁTN, Łódź, s. 325–334.
- Otto M., 2011, *Polityczne i ideologiczne uwarunkowania budownictwa kościelnego w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. na przykładzie Poznania*, [w:] *Ideologia i propaganda wobec architektonicznego wizerunku miast Polski Ludowej*, IPN, Szczecin (w druku).
- Matlovič R., 2000, *Sakralizacja – cząstkowy proces transformacji przestrzeni miejskiej miasta postkomunistycznego na przykładzie Preszowa*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Miasto postsocjalistyczne. Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście ŁTN, Łódź, s. 121–128.
- Matlovič R., Ira V., Sýkora L., Szczyrba Z., 2001, *Procesy transformacyjne struktury przestrzennej miast postkomunistycznych (na przykładzie Pragi, Bratysławy, Olomuńca oraz Preszowa)*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Miasto postsocjalistyczne. Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, cz. II, XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, ŁTN, Łódź, s. 243–252.
- Misztal H., 1997, *Polskie prawo wyznaniowe*, RW KUL, Lublin.
- Pirveli M., 2000, *Podstawy teoretyczne urbanistyki socrealizmu*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Miasto postsocjalistyczne. Organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, ŁTN, Łódź, s. 13–16.
- Skworec W., 1994–1995, *Zarys historii budownictwa sakralnego w diecezji katowickiej w latach 1930–1990*, Śląskie Studia Teologiczno-Historyczne, nr 27/28, s. 81–112.
- Wróbel R., 2005, *Nowe kościoły w diecezji łódzkiej 1945–1989. Uwarunkowania i klasyfikacja rzymskokatolickiej architektury sakralnej*, Łódź.

